

⁴⁰ Смирнова Г. И. Новое в изучении археологических памятников северо-западной Скифии (западно-подольская группа памятников). — В кн.: Культура Востока: Древности и раннее средневековье. — Л., 1978, рис. 3, 8.

⁴¹ Párducz M. Probleme der Skytenzeit im Karpatenbecken. — ААН, 1973, 25, N 1/2, s. 36, 42, karte 3.

⁴² Ibid., s. 42.

⁴³ Dušek M. Die Thraker im Karpatenbecken. — Amsterdam, 1978. S. 129—131.

⁴⁴ Смирнова Г. И., Бернякович К. В. Указ, соч., с. 108, табл. IV, 12.

⁴⁵ Párducz M. Le cimetiére hallstattien... ab. XI, 3, 4; XII, 12.

⁴⁶ Dušek M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit..., S. 31—32.

⁴⁷ Párducz M. Le cimetiére hallstattien..., s. 21.

⁴⁸ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья..., с. 26.

О. М. ЧЕРЕПАНОВА

Скіфське поховання з с. Надежда Кримської області

У 1961 р. до Кримського краєзнавчого музею надійшов комплекс речей із зруйнованого скіфського поховання з с. Надежда Советського р-ну, серед них бронзовий шолом, бронзові наконечники стріл, залізні та бронзові лусочки панцира.

В наступному році автором було проведено дослідження кургану. Він знаходився в 3 км на північний схід від с. Надежда і входив до групи, яка складалася з п'яти великих насипів. 1962 р. під час оранки одного з сусідніх курганів виявлено і віддано до музею нижню частину кам'яної статуї скіфа-воїна другої половини VI ст. до н. е.¹

Діаметр кургану 40 м, висота 2 м; насип протягом багатьох років розорювався. Як показали розкопки, в кургані знаходилось ямне поховання, кістяк лежав головою на північний схід, на спині, ноги зігнуті.

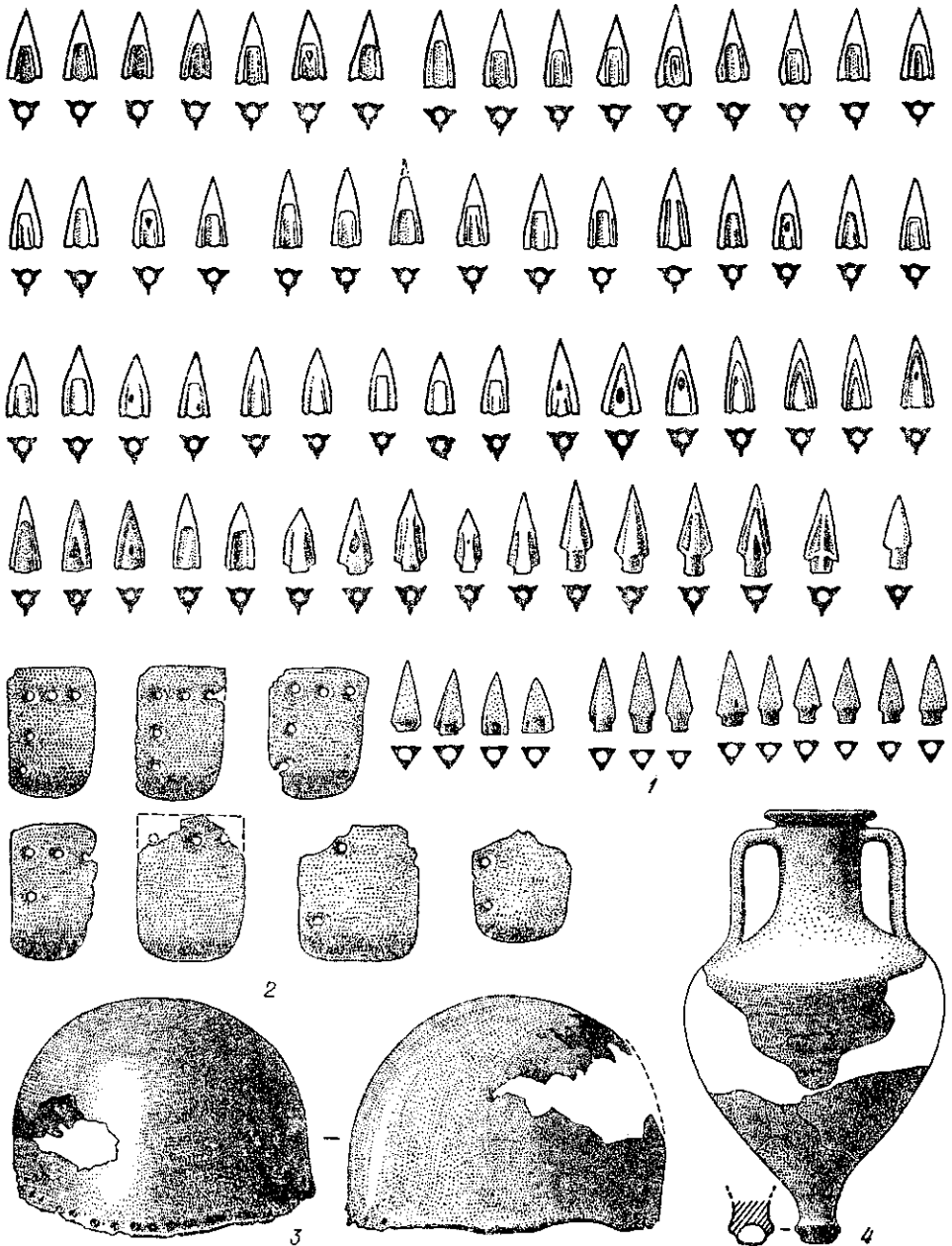
Скіфське поховання було впущено в центр курганного насипу і здійснено в простій ґрунтовій ямі², дно якої знаходилось на глибині 1,6 м від поверхні. Судячи за масою фрагментів зітлілого дерева, яму перекривав дерев'яний настил. Похований лежав випростано, головою на північний схід. Поблизу голови виявлено фрагменти червонуватої амфори з тонкозернистої глини з вмістом дрібних скалок слюди. Збереглись невисоке горло, ніжка, частини стінок. Амфора невеликих розмірів з високими округлими плічками (близько 45 см), корпус конусоподібний (рисунок, 4). За загальними пропорціями, профілюванням вінець та ніжки вона нагадує профасоські амфори чи боспорську місцеву імітацію цієї імпортової тари. Час існування таких амфор V ст. до н. е.³

Виявлено також 78 бронзових наконечників стріл, більшість яких тригранні, менше — трилопатевих (рисунок, 1). Подібні наконечники стріл характерні для V—IV ст. до н. е. (III хронологічна група)⁴. Більшість стріл лежала купкою справа від зруйнованого скелета. Тут же знайдені фрагмент леза широкого залізного меча і втулка списа.

На дні поховання та у викидах виявлено чимало залізних і бронзових пластин панцира. Більшість із них продовгуватої форми, з підпрямокутним верхнім краєм і заокругленим нижнім. Їх розмір від 3×4,2 см до 2,4×3,7 см. У верхніх і бокових краях пластин зроблені отвори для прикріплення до основи. Нижній край злегка загнутий всередину (рисунок, 2). Серед залізних пластин є кілька масивних, продовгуватих, які, очевидно, кріпились до нижньої частини панцира.

Особливу увагу в цьому комплексі привертає бронзовий шолом півсферичної форми, дещо сплюснутий з боків. Довжина 20,5 см, ширина 17 см, висота 11,5 см. Збереженість шолома непогана, незважаючи на те що у деяких місцях він окислений (рисунок, 3). Поверхня гладка, найтовстіша лобова частина стінки до 3 мм.

На нижньому краї лобової частини є дві неглибокі дугоподібні виїмки на лінії брів, а між ними неширокий виступ (3 см) з рівним

Знахідки зі скіфського поховання біля с. Надежда:

1 — бронзові наконечники стріл; 2 — залізні та бронзові лусочки панцира; 3 — бронзовий шолом; 4 — червоноглиняна амфора

горизонтальним краєм. Краї надбрівних заглиблень дещо потовщені і ледве помітно загнуті всередину. Навкруги шолом обрізано; края зрізу нерівні, з багатьма характерними зазубринками. Внизу на шоломі колом в один ряд розміщено маленькі округлі отвори, пробиті на різних рівнях діаметром 3—4 мм. Відстань між ними 0,9—1,4 см, отвори пробиті неохайно — їх рвані краї на зовнішній поверхні навіть не заглянцовані. При порівнянні з ретельністю обробки поверхні шолома вони видаються вторинними. Крайні отвори поряд з кінцями надбрівних виїмок більшого діаметра (6 мм) і знаходяться від останніх на 3,5 см. Поряд з ними розміщено додаткові маленькі отвори чотирикутної фор-

ми, пробиті на відміну від інших зовні. В середині їх краї старанно заглажені.

Металографічний аналіз шолома, зроблений Б. А. Шрамко, показав, що він литий, лиття високої якості. Окремі частини пізніше піддавались додатковому проковуванню. Спереду на шоломі є чимало борозен, які, очевидно, залишились від ударів зброєю.

Ретельний огляд шолома запевняє нас, що це імпортований античний шолом, який переробили і обрізали (нижню частину, нащочки і потиличник). Група таких шоломів численна. Поширювались вони лише на території Північного Причорномор'я.

Вперше на використання населенням Північного Причорномор'я подібних грецьких видозмінених шоломів звернула увагу А. М. Манцевич⁵, потім це питання докладніше розробив Є. В. Черненко⁶.

Згадуючи про шолом з кургану поблизу с. Надежда, Є. В. Черненко вважає його переробленим з античного і датує IV ст. до н. е.⁷ Як місцева переробка античного шолому поданий він і в праці О. І. Мелюкової⁸.

Але з деяких причин можна вважати цей шолом не античним, а халкідським. Як відомо, ці шоломи за зовнішнім виглядом подібні. Відмінність полягає в тому, що у халкідських шоломів нащочки нерухомі, вони становлять одне ціле з наголів'ям. Інколи відсутній наносник.

Спосіб кріплення нащочників на нашому шоломі визначити неможливо, оскільки зріз зроблено вище лінії поєднання наголів'я з нащочниками і навіть вище виїмки для вух. Вирішальною ознакою в даному випадку може бути відсутність наносника, заміненого широким коротким виступом, який трохи звужується до нижнього краю. Край виступу закінчується таким же потовщенням, як і надбрівні заглиблення, і теж ледве загнутий всередину. Немає ніяких доказів вважати наносник відрізаним або відламаним. Те, що шолом і до переробки не мав наносника, підтверджується відсутністю стрільчастого заглиблення в лобовій частині і рельєфних згинів над надбрівними дугами, обов'язковими для всіх античних обладунків з наносниками.

Знахідки халкідських шоломів у Північному Причорномор'ї рідкісні. Єдиний цілий екземпляр цього типу знайдено 1876 р. під час розкопок О. Є. Люценко в некрополі Німорей⁹. Поховання датується V ст. до н. е. Другий шолом, який, на думку Є. В. Черненко, є результатом переробки халкідського, виявлено М. І. Веселовським в Талаївському кургані 1891 р. поблизу Сімферополя. Весь комплекс знахідок із цього поховання датується IV ст. до н. е.¹⁰

Очевидно, і шолом з кургану поблизу с. Надежда теж можна віднести до цього часу, тобто не пізніше IV ст. до н. е. Переконливим підтвердженням цієї дати є типи бронзових наконечників стріл і форма амфори, виявлених разом з шоломом. П. О. Дітлер також вважає, що шоломи пізньокорінфського та халкідського типів поширювались у першій половині V ст. до н. е.¹¹

Причинами масової переробки грецьких шоломів у цей період Є. В. Черненко вважає прагнення використовувати в бою вже дещо пошкоджені шоломи¹². Не відкидаючи повністю цієї думки, нагадаємо, що А. П. Манцевич висловила припущення, що грецькі шоломи, попадаючи до рук нових власників, перероблювались ними на зразок кубанських форм, походження яких вважаємо місцевим, негрецьким¹³. Таку ж думку підтримує Г. І. Мелюкова¹⁴. Ця гіпотеза і нам здається більш переконливою, бо занадто одноманітну форму всі шоломи цієї групи мають, щоб можна було у кожному випадку це пояснити простим ремонтом пошкоджених екземплярів. Саме ця єдність зовнішнього вигляду перероблених шоломів та подібність до кубанських у свій час дала підставу вважати їх пізнім варіантом місцевого типу¹⁵. Ця подібність, очевидно, невипадкова, вона відбиває цілеспрямоване прагнення наблизити грецьку форму до більш простішої місцевої.

Скифское погребение из с. Надежда Крымской области

Резюме

У с. Надежда Советского р-на Крымской обл. доисследован курган ямного времени, в который было впущено погребение скифа-воина.

Погребенный находился в грунтовой яме, перекрытой деревом. В составе сопровождающего инвентаря была амфора, набор из 78 бронзовых наконечников стрел, фрагменты меча, железные и бронзовые пластинки от панциря, бронзовый шлем античного производства, подвергшийся переделке. По-видимому, шлем можно считать халкидским. Погребение датируется IV в. до н. э.

¹ Шульц П. Н. Скифские изваяния Причерноморья. — В кн.: Античное общество. — М., 1967, 227 с., рис. 1.

² Троицкая Т. Н. Скифские курганы Крыма. — ИКОГО, 1951, вып. 1, с. 107.

³ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — МИА, 1960, № 83, табл. VI, 15в; табл. XXV, 56б.

⁴ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, Д-4, табл. 8.

⁵ Манцевич А. П. Ритон Талаевского кургана. — ИАДК, 1957, с. 155—156.

⁶ Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 89.

⁷ Там же, с. 94, 184.

⁸ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — М., 1964, 77 с.

⁹ ОАК за 1877 г., Спб., 1880, с. 234 с рисунком; Рабинович Б. З. Шлемы скифского периода. — ТОИПК, 1941, т. 1, с. 138—139.

¹⁰ Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея. — МИА, 1959, № 69, рис. 46; ОАК за 1891 г., Спб., 1893, с. 76—79; Рабинович Б. З. Указ. соч., с. 133, рис. 11а, 11б; Манцевич А. П. Указ. соч., с. 167.

¹¹ Черненко Е. В. Указ. соч., с. 91; Дитлер П. А. Аттический шлем из станицы Темнолесской. — СА, 1964, № 1, с. 317.

¹² Черненко Е. В. Указ. соч., с. 95; Черненко Е. В. Аттический шлем с Нижнего Поднепровья. — СА, 1971, № 1, с. 220.

¹³ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 155—156.

¹⁴ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 77.

¹⁵ Рабинович Б. З. Указ. соч., с. 128—135.

Л. І. ВІНОГРОДСЬКА, П. А. ГОРІШНІЯ, **Р. О. ЮРА**

Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області

У 1970—1973 рр. загопи слов'янської та середньовічної експедицій Інституту археології АН УРСР під керівництвом Р. О. Юри і П. А. Горішнього проводили археологічні роботи в с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. Метою розкопок було дослідження підземної частини Іллінської церкви XVII ст. для здійснення реставраційних робіт в ній, а також для виявлення залишків двору Богдана Хмельницького та вивчення оборонних споруд суботівського замку. Розкопали близько 300 м² площі (розкопи, траншеї та шурфи). По всій площі розкопів до глибини 0,6—0,8 м шар був насичений матеріалами XVII ст., а в нижчому, світло-коричневому шарі пізньосередньовічний матеріал зустрічався разом зі знахідками IX—XI ст. Траплялись також окремі фрагменти кераміки, визначені авторами розкопок як роменські та епохи бронзи*.

Під час розкопок в Іллінській церкві розкопали рештки житла з частиною печі та господарською ямою. В житлі була велика кількість горілого дерева зі слідами обробки, фрагменти кераміки, шиферне пряслице. Воно датується X—XI ст.¹

Друге житло розкопали на території садиби на глибині 0,6 м. Воно являло собою напівземлянку (3,2×3,2 м) зрубної конструкції, заглиб-

* Суботівська колекція зберігається у фондах Інституту археології АН УРСР (№ 670, 770, 771, 773).